

Анісімова О.С.

УДК 94(477.75) «178/187»:911.375:35.078

КРИМСЬКІ МІСТА: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ, ЯКІСНІ ТА КІЛЬКІСНІ ЗМІНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – XIX СТ.

Анотація. У статті розглядаються особливості якісних і кількісних змін у структурі кримських міст. Досліджено, в яких історичних умовах здійснювався їх розвиток. Розглянуто типи міст, які існували на півострові наприкінці XVIII – XIX ст. Введено в науковий обіг архівні відомості, що проливають світло на особливості адміністративних перетворень міст.

Ключові слова: міста Криму, Сімферополь, Євпаторія, Перекоп, Феодосія, Білогірськ (Карасубазар), Бахчисарай, Старий Крим (Левкополь), Севастополь, Керч-Єникале, Ялта, Балаклава.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности качественных и количественных изменений в структуре крымских городов. Исследовано, в каких исторических условиях осуществлялось их развитие. Рассмотрены типы городов, которые существовали на полуострове в конце XVIII – XIX вв. Введены в научный оборот архивные сведения, проливающие свет на особенности административных преобразований городов.

Ключевые слова: города Крыма, Симферополь, Евпатория, Перекоп, Феодосия, Белогорск (Карасубазар), Бахчисарай, Старый Крым (Левкополь), Севастополь, Керчь-Еникале, Ялта, Балаклава.

Summary. Highlights of development of the cities of the Crimea after their accession in structure of the Russian Empire are considered. Process of transformation of existing settlements in such which would answer new standards of the Russian cities is tracked. Besides, circumstances of establishment of new settlements which appeared as a result of activity of the imperial power are investigated. Historical conditions against which administrative transformation of the cities was carried out are studied. Features and specifics in development of the cities of the Crimea are revealed. Besides, dynamics of changes of their qualitative and quantitative structure is tracked. As shown in article, administrative changes in the Crimea became an important starting point in development of the Crimean cities. It is investigated that represented settlements which according to the Russian legislation became the cities. Local features against which administrative transformations were carried out are revealed. The overall picture illustrating dynamics of receiving and changes of the statuses of the Crimean cities is recreated. It is shown that this process, in turn, was closely connected with a level of development of municipalities of the respective cities. It is visually shown that the level of development of the cities as a whole can conditionally be accepted as productivity of activity of municipalities. And their success, in turn, depended on the administrative status of the city.

Keywords: cities of the Crimea, Simferopol, Evpatoria, Recop, Feodosiya, Belogorsk (Karasubazar), Bakhchisarai, Old Crimea (Levkopol), Sevastopol, Kerch-Enikale, Yalta, Balaklava.

Питання розвитку міст Криму після приєднання до складу Російської імперії є актуальними для дослідників через його недосконалу вивченість. Звичайно, певні свідчення з зазначеної теми можна знайти у джерелах та літературі. Але вони найчастіше уривчасті та в цілому не дають можливості уявити чітку загальну картину становлення кримських міст. Тому є необхідність простежити процес трансформації існуючих на той час поселень у такі, що відповідали б новим стандартам. Тобто тим, які пред'являлися до російських міст. Крім цього, необхідно дослідити будівництво нових населених пунктів, які з'явилися у результаті діяльності імперської влади. Саме це є метою даної публікації. Виходячи з неї, основними завданнями виділені: дослідження історичних умов, виявлення особливостей та специфіки у розвитку міст Криму. Крім цього, слід простежити динаміку їх якісних та кількісних змін.

Адміністративні зміни в Криму стали одними з найбільш очевидних факторів змін, що відбулися після приєднання Криму до Росії. Однак, щоб зрозуміти їх суть, слід уважно вивчити те, що піддалося трансформації. Зокрема, що являли собою поселення, які відповідно до Російського законодавства стали містами. Це дасть можливість виявити місцеві особливості, на тлі яких здійснювалися адміністративні перетворення. Це істотно доповнить загальну картину, яка ілюструє динаміку отримання та змін статусів кримських міст. Цей процес, у свою чергу, важливий, крім іншого, ще й тому, що виявився тісно пов'язаним з розвитком муніципалітетів відповідних міст. В остаточному підсумку всі ці моменти відіграли важливу роль у розвитку міст Криму. Щоб надати наочність досліджуванім питанням, необхідно проаналізувати рівень розвитку міст загалом. Причому саме його умовно прийняти як результативність діяльності муніципалітетів.

Після приєднання півострова до Росії в 1783 році сюди прийшли російські традиції з елементами європейських інститутів побудови міст. У 1785 році була видана «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії», яка заклала нові основи будівництва російських міст [1]. Цей документ став основою для змін, які були здійснені протягом кінця XVIII – 60 років XIX ст. Зауважимо, що перетворення кримських поселень – адміністративних центрів на міста нового типу зіткнулося з рядом перешкод та мало ряд специфічних рис.

Основною проблемою перших років розвитку кримських міст було те, що після отримання статусу поселення часто довгі роки за способом життя не відрізнялося від села. Виявилися труднощі з формуванням міської громади як такої. Загальним фоном становлення і розвитку самоврядування міст Криму було те, що основи міського життя привносилися ззовні. Тобто населеним пунктам пропонувалося ніби приміряти на себе запропоновану форму міського самоврядування, не характерну для традицій кримських поселень. Тому вона приживалася тут складно і була змушена видозмінюватися під тиском місцевих особливостей.

Формування структури міст Криму здійснювалося на тлі освоєння цієї нової для Російської імперії території. Для ознайомлення із знову приєднаним краєм було підготовлено «Камеральний опис Криму» [2, с. 99–116]. У цьому дослідженні найбільший інтерес викликає не сам зміст цього документа, а відсутність у ньому відомостей про міста. Тобто жодних відомостей про наявність таких поселень у російському адміністративному сенсі не зазначено. Однак це не означає, що міст не було. До того ж у кримськотатарській мові є слово, яким вони позначали місто, – «шеер» [3, с. 323]. У той же час уявлення російського чиновника і мусульманської громади регіону про те, що слід вважати містом, мабуть, явно розійшлися. Виходить, що на момент фіксації росіянами адміністративного поділу кримських територій всі населені пункти формально вважалися поселеннями незрозумілого для них типу [2, с. 97–116]. Хоча вони мали явні ознаки міст, але не були з тих чи інших причин віднесені до цієї категорії.

Водночас існує ряд документів, в яких певні поселення виділені як міста. Один з таких – спеціально підготовлений напередодні приєднання Криму до Росії звіт. Він відомий як «Нариси з цивільної історії, про природу» [4, арк.15]. У ньому головними містами, розташованими на Кримському півострові, були названі: Бахчисарай, Балаклава, Гезльов, Перекоп, Керч, Арбат, Карасу і Акмечеть. Зауважимо, що до числа міст були віднесені не тільки центри каймаканств. Тут, як сказано в документі, управляли ставленики хана – каймакани, влада яких поширювалася і на прилеглі поселення. Вони контролювали «утримання їх у порядку і облаштуванні», стежили за громадським спокоєм. У разі його порушення вони були правочинні покарати винного (крім вбивств і справ, які перебували у компетенції духовенства). Питання, що стосувалися землі вирішувалися каймаканом разом з кадієм (духовний суддя у мусульман). У містах, де не було каймакана, його функції в плані розбору кримінальних справ виконував казіаскер. Вироки «на смерть» набирали чинності лише після затвердження ханом. Збором десятини в містах займалися муфтії, які безпосередньо підпорядковувалися ханському скарбничому [4, арк. 16]. Таким чином, ми бачимо, що, судячи з опису, напередодні приєднання Криму до Росії функції кримських міст зводилися до двох основних завдань. По-перше, здійснення нагляду за законністю. По-друге, збір податків у скарбниці хана.

Потрібно відзначити, що принципи адміністративно-територіального розподілу Криму за часів Кримського ханства значно відрізнялися від російських. Причому не тільки структурою, особливостями організації влади, але й функціями, якими наділялися поселення. Однак, хоча видимої наступності не існує, якась їй подоба все ж має місце. І пов'язано це з територіальним положенням поселень, які є в різні історичні періоди важливими торговельними або політичними центрами. Адміністративно-територіальні перетворення, що відбулися в Криму після приєднання півострова, мали важливе значення для розвитку і спеціалізації поселень. Особливо це стосувалося вибору поселень, яким було виділено статус міст, і кардинально новою порівняно з попереднім історичним періодом концепції їхнього розвитку.

Розглядати адміністративно-територіальні перетворення в Криму необхідно і з точки зору змін кількісного та якісного складу міст. Зазначимо, що одним із важливих моментів є питання набуття і зміни відповідного статусу. Як уже говорилося вище, новий адміністративно-територіальний розподіл закріпився на півострові після приєднання Криму до Росії у 1783 році. Зауважимо, що виконання імператорських указів у ряді випадків було повільним. Тому доречно припустити, що заходи щодо встановлення російської влади вводилися приблизно одночасно з положеннями «Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії» [1]. Тобто міста півострова, нарівні з іншими російськими, автоматично отримали право користуватися привілеями. А саме, згідно з «Грамотою на права і вигоди містам Російської імперії», вони отримували відповідні юридичні права і пільги, які за низкою найважливіших характеристик відрізняли їх від сільських поселень. Факти та дати отримання кримськими поселеннями статусу міста обов'язково були зафіксовані в імператорських указах [5]. Отже, адміністративно-територіальні перетворення в Криму стали одними з важливих аспектів становлення і розвитку міст півострова. Оскільки від цього залежали не тільки особливості господарства, культури, адміністрування, але й зовнішній вигляд поселення.

Необхідно відзначити, що, влаштовуючи самоокупні адміністративно-територіальні одиниці, держава не тільки розвивала вже наявні поселення, але і будувала нові. Як правило, ці заходи здійснювалися на догоду стратегічних цілей. Тобто, враховуючи прикордонне положення Криму, особливої актуальності набула необхідність реалізації військових і політичних завдань державної ваги. Цей момент був однією з важливих специфік кримського регіону. Однак, крім цієї, у розвитку кримських міст виявляється багато інших характерних особливостей. Наприклад, наявність цілющих властивостей півострова спонукала прагнення їх використовувати. Як це було очевидно у випадку з Ялтою. Тому у подібних кримських містах акцентів на розвиток ані торгівлі, ані промисловості, крім як для місцевих потреб, навіть не передбачався.

Необхідно сказати про цікавий нюанс, що виявився у випадку з кримськими містами. Деякі міста повинні були виконувати, крім стандартних, ще й певні інші функції. Саме їх можна умовно вважати «спеціалізацією» міста. У деяких з них вона була обумовлена тим, що Крим був недавно приєднаною прикордонною приморською територією. Одночасно з потребою формувати міста тут гостро постало питання зміцнення кордонів. А також розвитку чорноморської торгівлі і, що важливо, військово-морського флоту. Тому з одинадцяти міст, які існували в Криму, шість були портовими: Керч-Єнікале, Феодосія, Севастополь, Євпаторія, Балаклава та Ялта [6].

Ще однією специфічною рисою кримських міст була наявність у кожному з цих населених пунктів розмаїтого національного і конфесійного складу. Це не тільки створювало особливі умови в становленні і розвитку міст, але також ставало причиною ще однієї особливості: мовного бар'єру. На перших порах через це взаємини і розуміння між місцевими жителями і російськими чиновниками були дещо складними.

Недавнє ханське минуле півострова зумовило ще одну особливість кримських поселень. Всі вони мали вигляд сільських у плані забудов і занять мешканців. Тому під час розвитку міст Криму проявилася ще одна особливість, пов'язана зі спробами влади перетворити колишні, по суті, сільські поселення в міста.

Однією з найважливіших специфік розвитку міст Кримського півострова було те, що цей регіон виявився ареною воєнних дій Кримської кампанії. Це ознаменувалося не тільки руйнуваннями, але й внутрішніми чварами. Керівництво ворожих військ грало на настроях мусульман. Воно обіцяло у разі підтримки місцевим населенням відновити в Криму ісламську державу. У зв'язку з цим у суспільстві почалися заворушення, одна частина населення всіляко підтримувала ворога, інша – російську армію. Спочатку навіть з'явилися тенденції з боку центральної влади підозрювати можливу підтримку ворога за національною ознакою. Однак ця ідея з тріском провалилася: виявилось, що серед тих, хто підтримував обидві противборчі сторони, є представники всіх національностей, що проживають в Криму [7, с. 9, с. 33, с. 214–215]. Таким чином, ситуація з антиросійськими настроями в середовищі мусульман виявилася підконтрольною міській владі. А це говорить про збільшення їх авторитету серед городян.

Треба сказати, що вищезазначений людський фактор спровокував одну з найскладніших проблем – демографічну. У свою чергу, вона стала ще однією специфічною рисою в розвитку Криму. Економіка Криму, і без того підірвана війною, додатково зазнавала ускладнень в людському ресурсі через проблему еміграції місцевого мусульманського населення в Туреччину, що знову виникла. Низка заходів, спрямованих на стримування місцевого населення в межах Криму, принесла деякий успіх. Так, вдалося зупинити еміграційний потік з найбільш постраждалих регіонів. Як зазначалося в одному з рапортів, мусульманське населення Євпаторії, отримавши звістку про всемілостиве оголошене прощення, не тільки перестало активно виїжджати до Туреччини, але і повернулося додому. На думку чиновників, якби Туреччина не утримувала кримчан, то вони б усі повернулися. Демографічна проблема виявилася однією з найбільш складних, яку довелося вирішувати ще довгий час після закінчення воєнних дій.

Прикметно, що і державна політика у прийнятті стратегічних рішень брала до уваги специфіку регіону. Оскільки Крим розглядався як прикордонна територія, то вбачалася необхідність заснувати на узбережжі військові бази. Треба відзначити, що спочатку існував сухопутний військовий пункт на півночі півострова – Перекоп. Однак з приєднанням до Росії потреба в ньому відпала. Вибір місця для створення військових баз упав на Севастополь, Керч-Єнікале, Феодосію.

Варто звернути увагу і на той факт, що загальні тенденції в розвитку кримських міст неможливо виявити тільки на основі їхнього адміністративного статусу. Зате деякі закономірності виявляються у частині міст, згрупованих за іншими ознаками. Якщо виділити групу міст за принципом їхнього географічного розташування на півострові, то виходить більш-менш стрункий ряд. Розвиток кримського регіону на тлі нової адміністративно-територіальної політики відбувався в умовах освоєння нових земель і пильного нагляду з боку влади за південними кордонами. Згадаймо, що одним із завдань підкорення Криму був вихід у Чорне море. Як ми знаємо, завоювання півострова було необхідно для подальшого розвитку російської торгівлі. Тому легко зрозуміти, який зміст зкладався в концепцію розвитку прибережних кримських міст. Слід зазначити, що загальні риси в розвитку міст найкраще класифікуються за принципом їхнього географічного розташування. Таким чином, потрібно умовно виділити з числа міст Криму групу прибережних – Керч-Єнікале, Феодосію, Севастополь, Євпаторію, оскільки їхній шлях розвитку мав деякі подібні риси; особливе місце морських міст – Ялта і Балаклава; внутрішніх – Перекоп, Карасубазар, Бахчисарай, Старий Крим.

Але існувала ще одна важлива сторона становлення кримських міст, яка стосувалася його підпорядкування. Тому для складання повноцінної картини розвитку міст Криму стала очевидною необхідність простежити процес їхніх адміністративних перетворень. Тим більше, що процедура отримання статусу міст оформлялася юридично, а це дало можливість виявити і простежити динаміку та тенденції.

Згідно з «Камеральним описом Криму» всього на території півострова до російської адміністративно-територіальної реформи знаходилися центри шести каймаканств: Бахчисарайського, Акмечетського, Карасубазарського, Гезльовського, Кефінського і Перекопського [2, с. 99–116]. При створенні нової структури міст деякі кримські поселення отримали імператорські укази, згідно з якими набули статусу міст. Треба відзначити, що більшість міст – це деякі колишні центри каймаканств. Одні стали повітовими містами: Акмечеть (Сімферополь), Гезльов (Євпаторія), Перекоп, Кафа (Феодосія); інші – безповітовими: Бахчисарай, Карасубазар (Білогірськ).

Отримання містом відповідного статусу дало важливий поштовх для подальшого розвитку поселення як виробничого і торгового центру [8–10; 11; 12; 13; 14]. Адміністративно-територіальні перетворення Криму призвели до формування нової структури міст півострова. Сама вона, а також їхній кількісний і якісний склад змінювалися під впливом кількох чинників. По-перше, під впливом формування кордонів і адміністративного статусу Таврійської області в 1784–1802 роках і губернії після 1802 року. По-друге, одними з найважливіших факторів, що вплинули на формування структури міст Криму, був ряд специфічних рис, що вималювалися на півострові. Крім цього, як виявилось, від статусу міста багато в чому залежало його майбутнє. Водночас багато залежало і від успішності функціонування органів самоврядування. А воно, у свою чергу, залежало від центральної влади. Тобто більш пильна увага з боку держави за розвитком міст здійснювалася за стратегічно важливими населеними пунктами. Це, в свою чергу, відображалось на роботі органів самоврядування. Запорукою успіху роботи цих структур на перших порах була зацікавленість влади у розвитку певного поселення. Безумовно, уряд прагнув поліпшити стан усіх населених пунктів, але при цьому існували деякі пріоритети. Такими в Криму були території

особливого підпорядкування – Керч-Єнікале і Севастополь. Крім них, але значно меншою мірою, губернське місто і повітові центри.

На цьому фоні відбувалася зміна статусів кримських міст. Слід зазначити, що неодноразові розподіли Росії на губернії утворили поняття про типи міст: губернські або обласні, повітові, безповітові і заштатні. Відмінності між ними виявляються в тому, в який стосунок вони були поставлені до адміністрації краю. У губернському чи обласному місті зосереджувалася адміністрація всього регіону, а в повітовому – органи управління повітом. Заштатними містами, як правило, ставали ті, які при іншому розподілі Росії на губернії були призначені повітовими. Але при зміні обставин повітове управління з них було виведено. Заштатні міста називалися іноді і безповітовими. Однак остання назва більше стосується тих міст, які перебували в межах якогось повіту, але в них ніколи не зосереджувалось повітове правління [5, с. 8–9].

Крім цього, в Криму існували деякі міста, що розташовувалися на території градоначальства. Ці адміністративно-територіальні одиниці вважалися, по суті, рівнозначними з губерніями частинами імперії. З тією лише різницею, що перші утворювалися з території міст, адміністративне керівництво яких було наділено правами губернської влади [15, с. 4]. На практиці виявилось, що ця, здавалося б, невелика різниця мала величезне значення. У Феодосії воно існувало у 1803–1829 роках [16; 1, с. 694–716]. У 1821 році було створено Керч-Єнікальське градоначальство (1821–1918 рр.), а в 1873 році – Севастопольське (1873–1918 рр.). Крім цього, у 1914 році було створено Ялтинське градоначальство, яке проіснувало, скоріше, формально і було скасовано зі встановленням радянської влади в Криму. Необхідно відзначити, що наявність такої кількості градоначальств на території порівняно невеликої губернії є специфічним.

У Криму існували такі типи міст: центр області і губернії – Сімферополь. Необхідно сказати, що він же водночас був і повітовим. Крім нього, центрами повітів були: Євпаторія, Перекоп, Левкополь, Феодосія, Ялта. Заштатні: Бахчисарай, Карасубазар, Балаклава. Центри градоначальств: Феодосія, Керч-Єнікале, Севастополь. Єдиний безповітовий: Левкополь (Старий Крим). У той же час варто відзначити, що в документах того часу поняття «заштатне» і «безповітове місто» вживалися без усякого порядку стосовно всіх безповітових міст Криму. Тому вживання термінів «безповітовий» і «заштатний» щодо кримських міст умовно можна вважати тотожними.

Таким чином, ми простежили процес перетворення існуючих поселень та будівництво нових населених пунктів у міста нової формації. Під час дослідження були виділені особливості, на тлі яких відбувалося становлення та розвиток кримських міст. Крім того, виявлена унікальність регіону, не дуже великого площиною, який мав на власній території усі можливі статуси міст, за винятком столиці генерал-губернаторства та імперії.

Джерела та література:

1. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства от 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. [Собр. I]. – СПб., 1830. – Т. 22 : С 1784 по 1788. – С. 358 – 384.
2. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 22, № 15.953. – 1108 с.
3. Крымскотатарско-русский словарь / сост. С. М. Усеинов. – Симферополь : Оджакъ, 2005. – 396 с.
4. Государственный архив в Автономной Республике Крым, г. Симферополь. Ф. 535 : Поповы, оп. 1, Д. 2008 : Исторические сведения о Крымских-татарах и их отношениях с Турцией, очерки по гражданской истории, о природе, [1770], 20 л.
5. Городские поселения в Российской империи. – СПб., 1864. – Т. 4. – С. 634–805.
6. Изменения в составе и числе городов, произошедшее в царствование Екатерины II // Журнал министерства внутренних дел. – 1834. – № 4. – С. 1 – 43.
7. Маркевич А. Таврическая губерния во время Крымской войны / А. Маркевич. – Симферополь : Тип. Таврич. Губерн. земства, 1994. – 268 с.
8. Бакушев В. В. Городское управление и самоуправление в России : эволюция столичного опыта / В. В. Бакушев, В. А. Ивановский, Л. А. Молчанова. – М. : Сварог и К, 1998. – 232 с.
9. Балязин В. Н. Жалованная грамота городам 1785 года / В. Н. Балязин // Неофициальная история России. – М. : Олма Медиа Групп, 2007. – С. 313 – 314.
10. Балязин В. Н. Неофициальная история России. Золотой век Екатерины Великой / В. Н. Балязин. – М. : Олма Медиа Групп, 2007. – С. 115 – 116.
11. Градовский А. Д. Русское государственное право / А. Д. Градовский. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1883. – Т. 3 : Местное самоуправление : лекции, читанные профессором А. Д. Градовским в 1882 – 1883 учебном году / А. Д. Градовский. – 220 с.
12. Дитятин И. И. Городское самоуправление в России до 1870 года / И. И. Дитятин. – Ярославль : Тип. Г. В. Фальк, 1877. – 564 с.
13. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России / И. И. Дитятин. – СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1875. – Т. 1 : Города России в XVIII ст. – 507 с.
14. Тотоманц В. Ф. Самоуправление и городское хозяйство / В. Ф. Тотоманц. – СПб. : Вестник знания, 1910. – 80 с.
15. Российское законодательство X – XX вв. : в 9 т. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма / отв. ред. О. И. Чистяков. – М. : Юридическая литература, 1987. – 528 с.
16. Государственный архив в Автономной Республике Крым, г. Симферополь. Ф. 162 : Канцелярия Керчь-Єнікальського градоначальника, оп. 1, Д. 335 : О упразднении Феодосийского градоначальства, [1839 г.], 12 л.